
Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I.

Eds. Rastislav Kožíak – Jaroslav Nemeš. Bratislava: Chronos, 2006. 440 s.
ISBN 80-89027-19-9

© Centrum pre štúdium kresťanstva. Všetky práva vyhradené.

Pri citovaní prosíme dodržať autorské práva jednotlivých autorov a uvádzať zdrojovú publikáciu.

All published work, regardless of the medium in which it was published, is considered by law to be copyrighted by the author. It is important that all such articles and references to them be attributed to the author and source.

Kult svätej Alžbety Uhorskej a jej prisúdené patrocíniá v rámci stredovekého Slovenska

Laura Pacindová

PACINDOVÁ, Laura: *The cult of Saint Elisabeth of Hungary and her patrociniams in Slovakia in Later Middle Ages*. In: Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I. Bratislava: Chronos, 2006, p. 345-354.

For three centuries at the end of the Middle Ages, there were 34 patrociniams of Saint Elisabeth in the northern part of Hungary. Nowadays some of them are preserved in their original condition, some have changed architecturally, and some of them have vanished completely. Currently, we talk about 42 well-preserved patrociniams of Saint Elisabeth, including parish or hospital churches, chapels, and monastic chapels.

KEYWORDS: Slovakia, Middle Ages, St. Elisabeth of Hungary, Patrociniams of St. Elisabeth

Súčasťou historického štúdia kultu svätca sú okrem hagiografických a ikonografických prameňov hmotné pamiatky v podobe patrocínií. Patrocíniá ako historická skutočnosť zasväcovania liturgického objektu istému patrónovi sa odvolávali na jeho konkrétnu funkciu. Keďže „patrocíniám vždy bolo výtvorom sociokultúrnych podmienok svojej doby,“¹ treba sa naň pozerat' cez kontext doby, v ktorej vzniklo. Charakter doby neformujú len osoby, ktoré v nej žijú, ale aj mravné vzory, ktoré sú im predkladané. V stredoveku boli takýmito vzormi najmä čerstvo kanonizovaní svätci, majúci vzťah ku krajine, alebo k vládnucej dynastii. Z tohto pohľadu v časovom priestore 13.-16. storočia, ktorý je predmetom predkladanej práce, sú patrocíniá zasväcované svätej Alžbete jedným z príkladov logického vyústenia spoločenskej situácie. Spôsobov akými sa historik môže postaviť k otázke štúdia patrocínií je mnoho. Predmetom tejto štúdie je zistiť, ktorý z činiteľov v najväčšej miere ovplyvnil etablovanie sa alžbetínskych patrocínií na určitom mieste, v danom regióne. Zistiť to presne je takmer nemožné, ale historickou analýzou spoločenskej situácie sa dajú vyvodit' aspoň čiastočné závery.

V priebehu troch storočí konca stredoveku existovalo na území severného Uhorska celkom 34 patrocínií svätej Alžbety. Niektoré objekty, ktoré ich niesli, sa zachovali v nezmenenej podobe, iné zmenili svoju architektonickú podobu a nako-

¹ HUDÁK, J.: *Patrocíniá na Slovensku*. Bratislava : Umenovedný ústav SAV, 1984, s. 16.

niec isté množstvo z nich úplne zaniklo.² K dnešnému stavu hovoríme o 42 dochovaných alžbetínskych patrocíniách zahrňujúcich farské alebo špitálske kostoly, kaplnky a kláštorné kaplnky. Geograficky poňaté, alžbetínske patrocíniá v rámci stredovekého severného Uhorska – v hraniciach dnešného Slovenska, neboli sústredené len v jednom vyhranenom regióne. Ich rozmiestnenie je celoplošné, no predsa len s menšou či väčšou koncentráciou. Z tohto dôvodu zaznamenávame isté historicko-geograficky definované okruhy, kde bol kult sv. Alžbety prinajmenšom obľúbenejší ako v iných oblastiach, v závislosti od už spomínaných špecifických sociokultúrnych podmienok.

Najrozsiahlejšie koncentrácie alžbetínskeho kultu v stredoveku sa orientujú do troch geografických oblastí. Najväčšie, hoci nie najstaršie z centier jej kultu sa nachádza v Košiciach a následne, ešte v rámci východného Slovenska, na Spiši s mestami Kežmarok, Levoča, Spišské Podhradie a privátnou kaplnkou na Spišskom hrade. Na strednom Slovensku to boli Zvolen, Banská Bystrica, Kremnica, Banská Štiavnica, Nová Baňa a na západnom Slovensku: Trnava, Kaplná a Lehnice. Samozrejme, že pri takomto viac menej umelom ohraničení patrocínií sme niektoré obišli, ale všetky spomínané oblasti vystihujú tri činitele podieľajúce sa na uctievaní a voľbe svätej Alžbety ako patrónky sakrálnych objektov.³

Šírenie kultu svätej Alžbety a z toho vyplývajúce zakladanie patrocínií, vychádzalo z troch hlavných línií a všetky sa vo väčšej či menšej miere prejavili aj na území Slovenska. Prvá línia sa viaže na skutočnosť, že sv. Alžbeta pochádzala z arpádskej dynastie. Druhým faktorom je jej postavenie ako krajinskej grófkyni po línií svojho manžela Ľudovíta Durínskeho a týmto spôsobom previazanosť na nemecké krajiny. Tretia línia naznačuje spojitosť jej osoby so vzťahujúcim sa mendikantským hnutím, ktoré sa dostáva už v počiatkoch svojej existencie aj na území Uhorska. Jednotlivé línie pritom spolu úzko súvisia.

DYNASTICKÝ ČINITEĽ VÝBERU PATROCÍNIA

Vrátíme sa teda k prvému činiteľu, ktorý sa podpísal pod vznik alžbetínskych patronátnych miest – k dynastickej línií. Mocensko-politické zretele pri výbere patrocínia sa prejavovali vždy veľmi explicitne.⁴ Vládnuca dynastia sa snažila o kano-

² K patrocíniám majúcom svoj pôvod v stredoveku patria tie, ktoré sa nachádzali/jú v nasledujúcich obciach či mestách : Alžbeta (miestna časť obce Kľačany) 1339, Banská Bystrica 1363, Banská Štiavnica zač. 14. stor., Beluša 1332-37, Betliar zač. 14. stor., Bzenica 13. stor., Čakanovce 1439, Dolná Súča 1332-1337, Dravec 2. pol. 13. stor., Hermanovce 1332, Horné Příbeľce 1356, Kaplná 13. stor., Kežmarok 1251, Košice 1283, Kráľová nad Váhom 1252, Kravany 1398, Kremnica 14. stor., Lehnice 1328, Levoča 13. stor., Malach (gemerská Hôrka) 1332, Nová Baňa 14. stor., Podlužany 1255, Preseľany 2. pol. 13. stor., Prosiek 14. stor., Pusté Čemerné 1357, Spišské Podhradie (súčasť augustiniánskeho kostola, Pusté Čemerné 1357, Stráže (Šaštín-Stráže) 1493, Trnava (konpatrocínium kostola klarisiek) 1239, Vysoká 14. stor., Zvolen 1390. pozri HUDÁK, J.: *Patrocíniá na Slovensku*, s. 44..

³ Zvláštnu kategóriu tvoria patrocíniá, ktoré dali pomenovanie celej osade vznikajúcej okolo sakrálnej stavby. Sem patrí i osada Liptó-Szent-Erzsébet z Liptova. Bola uvádzaná ako samostatná obec až do roku 1828, kedy splynula s Liptovskými Kľačanmi. Vyvinula sa okolo kostola sv. Alžbety, postavenom županom Dončom v roku 1339. HRADSKÝ, J.: *Addimenta ad initia. Szepesváralja: Typis Dionysii Buzás, 1903-1904*, s. 591.

⁴ Všeobecne štátna vrchnosť alebo i dynastia nedopúšťala rozširovanie patrocínií, ktoré by boli v nejakej kultúrno-politickej návaznosti na predchádzajúci, porazený štátny útvar a naopak presadzovala ustanovovanie takých, ktoré zodpovedali dynastickej orientácii.

nizáciu vlastných príslušníkov a tým o získanie vlastných patrocínií. Často krát bol výber patrocíniá súčasťou vytvárania dynastického mýtu. Arpádovcami presadzované kanonizácie vlastných príslušníkov mali spravidla štanopolitické a prestížne pozadie. Uhorskej kráľovskej dynastii sa podarilo dosiahnuť to, čo sa nepodarilo poľským Piastovcom a síce dosiahnuť v priebehu troch storočí vysvätenie piatich príslušníkov rodu: počnúc sv. Štefanom, jeho synom Imrichom, sv. Ladislavom a končiac dvoma ženami sv. Alžbetou a sv. Margitou.⁵

Napriek tomu, že Alžbeta prežila takmer celý svoj život v Durínsku, jej príslušnosť k arpádovskému rodu zostala aktuálna. Gábor Klaniczay vo svojej knihe o svätosti detailne analyzuje výnimočné postavenie jej osoby v súvislosti s fúziou panovníckej svätosti s dynastickou.⁶ A. Vauchez zasa vo svojom článku *Beata stirps*, tak ako aj v diele *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge*⁷ zdôvodňuje genealogický zámer dynastických rodov v 13. a 14. storočí a poukazuje na spojitosť medzi arpádovským rodom a sv. Alžbetou.

Pre Arpádovcov sa kanonizovaná Alžbeta stala vzorom hodným nasledovania. Asi najväčšmi sa to premietlo na sv. Margite, v poradí tretej dcéry Bela IV. (Alžbetinej netere, dominikánskej mnišky), pre ktorú dal jej otec v roku 1260 vystavať dominikánsky kláštor na dnešnom Margitinom ostrove (Margitsziget) v Budapešti. V jej *Vita* ako aj v *Legenda vetus*⁸ sa jasne píše, ako často sa Margita v modlitbách chcela podobáť svojej príbuznej Alžbete.⁹

Sám uhorský kráľ Belo IV. bol a naklonený mendikantským rádom. Spočiatku skôr dominikánom, no neskôr sa úplne obrátil k františkánom.¹⁰ V roku 1260 vymenil svojho dominikánskeho spovedníka za františkána Pavla a františkáni boli prítomní i pri mierových rokovaníach Bela s jeho synom Štefanom V. v roku 1263. Na

⁵ Medzi svätých a blahoslavených z najstaršieho obdobia uhorských dejín patria aj sv. Gerard – csanádske biskup, päťkostolný biskup Maurus, nitrianski pustovníci Svorad a Benedikt, biskup Bystrík a jeden z patrónov ostrihomskeho biskupstva sv. Vojtech. Títo spolu s vyššie uvedenými dynastickými svätými vytvorili oporné piliere vážnosti a úcty arpádovskej dynastie po náboženskej línii. Pozri HUDÁK, J.: *Patrocíniá na Slovensku*, s. 24-25.

⁶ KLANICZAY, G.: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultúrák és európai modellek*. Budapest: Balassi kiadó, 2000, s. 243

⁷ VAUCHEZ, A.: *Beata stirps: Sainteté et lignage en Occident aux XIIIe et XIVe siècles*. In: DUBY, G. - Le GOFF, J.: *Famille et parenté dans l'occident médiéval. Actes du colloques de Paris (6-8 juin 1974) organisé par l'École pratique des Hautes études en collaboration avec le Collège de France et l'École française de Rome*. Rome: Palais Farnèse, 1977, s.397-407. pozri tiež VAUCHEZ, A.: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. Roma, 1981.

⁸ *Vita beate Margite de Hungaria Ordinis Predicatorum*, ed. K. BOLE : Budapest, 1937; na Slovensku pozri MARSINA, R.: *Legendy stredovekého Slovenska*. Budmerice: Rak, 1997, s. 235-319 (Život blahoslavenej Margity Uhorskej)

Margitina legenda má mnoho paralel s Alžbetinou. Margita nosila strohý habit z konskej srsti a s odovzdanosťou slúžila spolusestrám a chorým. K jej smrti sa podobne viaže zázrak o zvláštnej vôni, ktorá sa širila okolo jej ostatkov. Sv. Margita bola v konečnom dôsledku kanonizovaná až v 20. storočí (1943), hoci proces svätorečenia sa začal ihneď po jej smrti, tak ako sa širil a popularizoval jej kult.

⁹ Podrobne sa tejto problematike venuje KLANICZAY, G.: *Az uralkodók szentsége a középkorban*, s. 184.

¹⁰ V podstate išlo o politickú nezhodu, keď dominikánky podporili jeho dcéru Margitu v rozhodnutí ostať v ráde napriek žiadosti Bela IV., aby sa podvolila dynastickému sobášu.

konci svojho života sa sám stal členom tretieho rádu a utiahol sa do spomínaného kláštora.¹¹

Rozvoj ideológie posvätnej arpádovskej dynastie dosvedčuje aj diptych (pochádzajúci pravdepodobne z Benátok) vyhotovený na žiadosť kráľovskej rodiny.¹² Stvárňoval život Krista a boli v ňom zakomponované portréty svätých – medzi nimi štyroch Arpádovcov: Štefana, Imricha, Ladislava a Alžbety. Anjouovci, nastupujúci na uhorský trón po vymretí Arpádovcov, pokračovali v preberaní kultu arpádovských dynastických svätcov ako svojich predchodcov. Ako príklad na to slúži aj skutočnosť, že v roku 1309, keď kardinál Gentilis ustanovil Karola Róberta z Anjou za „následníka svätých kráľov“, žiadal od Uhrov, aby mu prejavovali vernosť.¹³

Na podobnom následníctve budovala väčšina európskych dynastií, uhorské v tom neboli žiadnou výnimkou. V súvislosti s tým sa žiada uviesť aj kráľovská donácia retabula sv. Alžbety v Košiciach – najväčšieho v stredovekej strednej Európe. Je ukázkou toho, akú úctu požívali dynastickí svätí v línii uhorských panovníkov. Retabulum vzniklo koncom 15. storočia za panovania Mateja Korvína. Ten na 15 rokov odpustil mestu Košice novoročnú daň a v roku 1476 mu daroval väčšie množstvo solí, s tým aby peniaze za ňu boli použité na stavbu farského kostola a pravdepodobne aj interiérového vybavenia.¹⁴ Na význam alžbetínskeho patrocínia upozorňuje nielen samotná majestátnosť stavby košického chrámu, ale i detaily spojené s vyhotovením mobiliára. Svedčia teda o stabilnom mieste sv. Alžbety v histórii mesta. Na tomto mieste treba upresniť, že pôvodné košické patrocínium je datované z ešte skoršieho obdobia, z roku 1283, teda pred stavbu domu.¹⁵ Dokonca aj prvá mestská pečať zobrazuje svätú Alžbetu rozdávaciu almužnu, a po jej obvode sa vyníma kruhopis – *St. Elisabeth sigillum civium Cassa*.

Slobodné kráľovské mesto Zvolen, ako najstaršie písomne doložené mesto na Pohroní (a zároveň nie banské mesto), má doložené patrocínium sv. Alžbety z roku 1243 v listine Bela IV.¹⁶ V spomínanej výsadnej listine kráľ, okrem iných výsad, povoľuje Zvolenčanom slobodnú voľbu farára.¹⁷ Najpravdepodobnejšie sa voľba farára viazala na farský kostol sv. Alžbety Uhorskej. Alexander Zrebený udáva, že na mieste dnešného farského kostola sv. Alžbety stál pôvodne románsky kostol, ktorý v rokoch 1381-1390 prestavali v gotickom slohu. Tento je písomne

¹¹ Za miesto svojho posledného odpočinku si zvolil františkánsky kostol v Ostrihome. JÓNÁS, Sz. I.: *Le culte de sainte Elisabeth en France, en Espagne et en Hongrie*. Convegno Internazionale. Il culto e la storia di Santa Elisabetta d'Ungheria in Europa. 18-19.11. 2002. Ed. CSORBA, László. In: *Annuario 2002-2004. Conferenze e convegni*. Roma : Accademia d'Ungheria in Roma. Istituto storico « Fraknoi », 2005, s. 266.

¹² WERNER, M.: *Mater Hassiae – Flos Ungariae – Gloria Teutoniae. Politik und Heiligenverehrung im Nachleben der hl. Elisabeth von Thüringen*. In: PETERSON, J.: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter (Vorträge und Forschungen 42)*. Jan Thorbecke Verlag, 1994, s.522.

¹³ JÓNÁS, Sz. I. : *Le culte...*, s.269.

¹⁴ BURAN, D. : *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : SNG a Slovart, 2003, s. 364.

¹⁵ HUDÁK, J. : *Patrocíniá na Slovensku*, s. 94.

¹⁶ ZREBENÝ, A.: *Zvolen do roku 1526*. In: *Stredné Slovensko* 5, 1986, s. 59-80. Ján Hudák vo svojich Patrocíniách na Slovensku udáva počiatky zvolenského alžbetínskeho patrocínia do roku 1292, HUDÁK, J.: *Patrocíniá na Slovensku*, s. 95.

¹⁷ MARSINA, R.: *K najstarším dejinám Zvolena*. In: *Historický časopis* 6, 1989, s. 793-805.

doložený ako farský kostol spolu s kostolom sv. Mikuláša v roku 1397. Zvolen mal teda v spomínanom roku dve fary.¹⁸ Výber alžbetínskeho patrocínia nie je prekvapujúci vzhľadom na fakt, že mesto Zvolen bolo často navštevované kráľom, bratom sv. Alžbety, a za jeho panovania sledujeme obľubu v zasväcovaní sakrálnych stavieb spomínanej sväteice. Aj táto skutočnosť podliehala určitému módnemu trendu.¹⁹

Koncom 14. storočia bola v blízkosti kostola založená kaplnka Kristovho Tela. Pri týchto kaplnkách sa a spravidla sústreďovali sociálno-podporné bratrstvá.²⁰ Vzhľadom na to, že išlo o bratrstvá pri alžbetínskom patrocíniu, mohli mať aj charitatívny charakter.

Ako kráľovské patrocínium sa uvádza i Kaplná v okrese Bratislava-vidiek. Doložený je z roku 1244, teda už 9 rokov po Alžbetinej kanonizácii.²¹

MENDIKANTSKÉ RÁDY A VZNIK ALŽBETÍNSKÝCH PATROCÍNIÍ

Iný zdroj šírenia kultu sv. Alžbety sa priamo spája s mendikantskými rádmi, najmä s rádom františkánov. Sama Alžbeta, ako sme to spomínali, bola počas svojho života ovplyvnená myšlienkami prichádzajúcimi z Talianska z prostredia vznikajúcej skupiny zanietencov pre život v chudobe sústredených okolo postavy Františka z Assisi. Z viacerých životopisov svätej a z výpovedí jej pomocníčok z marburského špitála sa dozvedáme o Alžbetinej túžbe stretnúť sa so sv. Františkom.²² K stretnutiu nedošlo, no vplyv františkánskych ideálov na jej život bol evidentný. Jej osobu charakterizovali radikálna chudoba, sebazapieranie, služba chorým a odsúdením na život na okraji spoločnosti, čo sa vyskytuje vo všetkých kanonizačných dokumentoch, životopisoch i legendách.²³ Existuje tu i istá životná analógia oboch

¹⁸ MARSINA, R.: *K najstarším dejinám Zvolena*, s. 802. Sv. Mikuláš figuroval ešte pred vznikom mestského zriadenia ako kráľovská kaplnka s panovníkom menovaným správcom, no nepredpokladá sa, že by táto posledná mala funkciu farského kostola.

¹⁹ To, že sv. Alžbeta bola ako patrónka zžitá s fungovaním mesta potvrdzuje i povolenie Mateja Korvína z roku 1487 organizovať na jej sviatok 19. novembra jarmoky. ZREBENÝ, A.: *Zvolen do roku 1526*, s. 57

²⁰ K problematike stredovekých bratstiev vyšli viaceré príspevky. Ako príklad uvádzame: JANKOVIČOVÁ, E.: *Fraternitas Corporis Christi a Levoča*. In: Majster Pavol z Levoče. Život, dielo, doba. Východoslovenské vydavateľstvo Košice, 1991, s. 72-80; JANKOVIČOVÁ, E. – JANKOVIČ, V.: *Dejiny Bratstva, jeho ekonomická a spoločenská činnosť v Bratislave (1349-1608)*. In: Trnavská univerzita 1635-1777. Ed. J. Šimončíč. Trnava 1996, s. 249-295; de CEVINS, M.-M.: *Les confréries hongroises au Moyen Age. L'exemple de la confrérie Mère-de-Miséricorde de Bardejov (1483-1525)*. In: *Le Moyen Âge*. t. CVI, fasc. 2 et 3, et 495-511, 2000, s. 347-368.

Od 14. storočia sociálno-podporné bratrstvá čoraz viac nadväzujú a preberajú úlohu špitálskych zariadení. Mešťania ak nie priamo zakladajú, tak aspoň hojne podporujú vznik domov pre chorých a nevládných. Tento proces celkovo v Európe vyúsťuje k inštitucionalizovaniu sa charitatívnych spoločenstiev s rehoľným personálom, ale s podielom laikov na ekonomickom chode. HEUCLIN, J.: *Pauvreté et charité au Moyen Age*. In.: *Histoire médiévale* 11, 2004, s. 74-79.

²¹ MARSINA, R.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. Bratislavae: ASS, 1987, s. 50, č. 171.

²² HUYSKENS, A.: *Der sogenannte Libellus de dictis quator ancillarum. Elisabeth confectus*. Kempen: L.Kösel, 1911.

²³ Alžbeta sa neuspokojuje so skutkami tradičného charitatívneho charakteru, ale snaží sa priamo osobne vstúpiť do kontaktu s chudobnými. Niečo obdobné sa vyskytovalo aj počas 12. storočia. Spomína to vo svojej štúdií VAUCHEZ, A.: *Charité et pauvreté chez sainte Élisabeth de Thuringe d'après les actes du procès de canonisation*. In: MOLLAT, M.: *L'histoire de la pauvreté*. Paris: CNRS, 1974, s. 167.

svätcov v rozpore medzi vyšším sociálnym postavením, prostredím z ktorého pochádzali, a následným opovrnutím svetského spôsobu života. Spomínané skutočnosti posunuli svätú Alžbetu do pozície modelu a patrónky spolu so zakladateľom rehole. Františkáni považovali sv. Alžbetu za sväticu z vlastných radov, dokonca zaujímala popredné miesto po zakladateľovi a sv. Kláre. A od 80-tych rokov 13. storočia, keď bol oficiálne vytvorený tzv. tretí – laický rád, stala sa jeho absolútnou patrónkou.

Laiciát aspirujúci na aktívnejší a autonómnejší náboženský život predstavoval skutočne jedinečný fenomén rozvíjajúci sa od konca 12. storočia najmä v oblastiach severného Talianska a južného Francúzska. Po príklade sacerdotálnych spoločenskostí sa vplyvom mendikantov od 13. storočia postupne vo všetkých častiach Európy začali zakladať konfraternity – bratstvá kajúcnych. Podriaďovali sa náročným duchovným požiadavkám, hoci neskladali rehoľné sľuby.²⁴ Podobné črty prejavovala i sv. Alžbeta Uhorská po odchode z hradu Wartburg. Odovzdala sa pod dohľad Konráda z Marburgu – jej spovedníka – obliekla si sivý habit a začala pracovať v marburskom špitáli, ktorý sama založila.

Prví členovia františkánskeho rádu sa na území Uhorska objavili už na začiatku 13. storočia a pravdepodobne prišli zo samotného Talianska, no neboli úspešní, pretože tunajšie obyvateľstvo ich pokladalo za heretikov. Ich nasledujúce objavenie sa je späté s príchodom nemeckých kolonistov do Uhorska, keď zaujímajú funkciu kňazov pre týchto nových obyvateľov.²⁵ Prvé františkánske kláštory v Uhorsku boli založené v Ostrihome (kde sa nechal pochovať Alžbetin brat Belo IV. spolu s manželkou), v Győri,²⁶ ale tiež v Trnave a Bratislave v 30. rokoch 13. storočia. V Trnave existovalo konpatrocinium sv. Alžbety spolu so sv. Klárou v rámci konventu sv. Alžbety mníšok rádu sv. Damiána. Datovanie patrocinia, resp. prvá zmienka o ňom pochádza z roku 1251, z ktorého sa nám zachovala listina pápeža Inocenta IV. V dokumente adresovanom predstavenej potvrdzuje konventu právo na spravovanie majetku.²⁷

V nasledujúcich desaťročiach vznikajú františkánske kláštory v Nitre, Levoči, Slovenskej Lupči, Spišskej Novej Vsi, Košiciach i Trenčíne. Význam týchto rádov v mestských spoločnostiach nespočíval iba v duchovnej, ale i v svetskej oblasti.²⁸

²⁴ Vo všeobecnosti sa mohol stať členom bratskej spoločnosti (neskôr získavali pomenovania Caritas) každý záujemca, bez ohľadu na pohlavie, vek, profesiu a hodnosť. Od ostatných ľudí sa odlišoval len tým, že nosil šatstvo z drsnej, nefarbenej látky a dodržiaval tvrdý pôst. Denne museli predčítavať 7 kanonických hodínok – pre tých, ktorí ovládali latinčinu, ostatní *Pater Noster a Ave Maria*. Napriek tomu, že súčasťou týchto bratstiev nebola žiadna regula, vyššie uvedené podmienky boli ustanovené v tzv. praepositum (niečo ako program života), jeho najstarší text pochádza z roku 1221. VAUCHEZ, A.: *La sainteté en Occident aux dernières siècles du Moyen Âge d'après les procès de canonisation*, s. 151.

²⁵ ZEMENE, M. R.: *Vývojové tendencie františkánskej rehoľnej rodiny od stredoveku po súčasnosť*. In: KOŽIAK, R.- MÚČSKA, V.: *Rehole a kláštory v stredoveku*. Banská Bystrica – Bratislava: Chronos, 2002, s. 175.

²⁶ V Győri bol založený prvý kostol svätej Alžbety už v roku kanonizácie sv. Alžbety. JÓNÁS, Sz. I.: *Le culte de sainte Elisabeth...*, s.272.

²⁷ MARSINA, R.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*, s. 259, č. 371 a 373.

²⁸ Jacques Le Goff napríklad spája prítomnosť mendikantských rádov s vytváraním skutočnej urbanizácie. Sú pre neho akýmsi kritériom urbanizácie. Asi najjasnejšie to prezentuje vo svojej knihe: Le GOFF, J.: *Saint François d'Assise*. Paris: Gallimard, 1999, s.163-166.

Mendikantský rád zároveň ovplyvnil aj výtvarné stvárnenie alžbetínskeho programu. Príkladom z neskoršieho už 16. storočia môže byť pôstna strana smrečianskeho oltára Sv. Príbuzenstva (1510). V blízkosti Smrečian, v Okoličnom, boli totižto od roku 1467 sústredení františkáni. Cyklus predstavuje výhradne skutky milosrdenstva sv. Alžbety a teda jej neskorší život, pôsobenie v špitáli.²⁹

Napriek tomu, že na území Uhorska v stredoveku badáme činnosť mendikantských rádov, vznik čisto rehoľných patrocinií viažucich sa na osobu sv. Alžbety nebol markantný. Skôr sa objavovala vo františkánskej literatúre.³⁰ V súvislosti s dominikánmi tento fakt platí ešte viac.³¹ Dominikáni na rozdiel od františkánov nešírili kult sv. Dominika ako to bolo príznačné pre františkánov pri uctievaní sv. Františka, Kláry, či samotnej Alžbety. V ich prípade išlo poväčšine o salvatoriánske alebo mariologické patrociniá.

VPLYV PRÍCHODU KOLONISTOV NA VZNIK PATROCINIÍ SV. ALŽBETY

Najtypickejším a najrozšírenejším spôsobom šírenia kultu svätej Alžbety na území stredovekého Slovenska ostáva jeho spätosť s nemeckým obyvateľstvom. Nielen nemeckí kolonisti, ale i Valóni, Taliani prichádzali na územie Uhorska už začiatkom 13. storočia, na pozvanie Ondreja II., teda ešte pred tatárskym vpádom. Prichádzali okrem iného i na podnet Ondrejovej manželky, Alžbetinej matky, Gertrúdy z rodu Andechs-Meran. Druhá vlna postupujúca a usádzajúca sa na území Slovenska prišla na popud Bela IV., ktorý nimi hodlal jednak osídliť vyľudnené oblasti, no zároveň aj pritiahnúť kúpnu silu, pozdvihnúť ekonomickú situáciu a v niektorých oblastiach posilniť baníctvo. Za jeho vlády zaznamenávame vytváranie nových osád so saskými prisťahovalcami, ktorí sa usádzali v okolí kostolov často zasväcovaných svätej Alžbete (Kežmarok, Levoča, Banská Štiavnica, Kremnica a iné). Mnohí z nich boli pôvodom z Durínska, Alžbetinej druhej vlasti a tento fakt sa premieta v zakladaní patrocinií. Alžbetina osoba stelesňovala dvojakú väzbu prisťahovalcov – na starú vlasť v Nemecku a na novú v Uhorsku.³² Počas liturgií venovaných jej sviatku sa zároveň ozývalo *Gaude felix Hungaria a Laetare Germania*.³³

Niekoľko nasledujúcich príkladov by mohlo aspoň sčasti poukázať na súvislosti medzi vznikom alžbetínskych patrocinií a príchodom kolonistov na naše územie:

Prvá písomná správa o Kežmarku pochádzajúca z roku 1251 uvádza, že kráľ Belo IV. daruje premonštrátskemu kláštoru v Turci (dnes Kláštor pod Znievom) vil-

²⁹ Prepojenie medzi výtvarným stvárnením smrečianskych malieb a frantiánmi z Okoličného spomína i Ivan Gerát, pozri GERÁT, I.: *Ikonografická tradícia a význam obrazu: alžbetínsky cyklus na hlavnom oltári košického domu*. In: ARS 1-3, 2002, s. 49- 93, tiež BIATHOVÁ, K.: *Maliarske prejavy stredovekého Liptova*. Bratislava 1983, s. 52-207.

³⁰ Ilona Sz. Jónás uvádza dve kolekcie františkánskych kázní, kde sa spomínajú život a skutky sv. Alžbety Uhorskej. Jedna pochádza z pera Pelbárta Temesváriho (ako súčasť kolekcie *Pomerium* časť *Sermonum de sanctis*) a Osvátha Laskaia (*Biga salutis*), ktorý bol na čele františkánskeho domu v Bude JÓNÁS, Sz. I. : *Le culte de sainte Elisabeth en France...*, s. 273.

³¹ HUDÁK, J.: *Patrociniá...*, s. 21.

³² JÓNÁS, Sz. I. : *Le culte de sainte Elisabeth...*, s.272.

³³ DANKÓ, J. : *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, 1893, s. 58-63.

lam *Saxonum apud ecclesiam sancte Elisabeth* – dedinu Sasov pri kostole sv. Alžbety.³⁴ Kostol pravdepodobne pochádza z rokov 1230-1250, čo dokazujú aj nálezy z radového cintorína nachádzajúceho sa okolo sakrálnej stavby. Darovacia listina z roku 1348, v ktorej mesto daruje rádu križovníkov z Lendaku (*Ordini Cruciferorum de Landek*) kostol sv. Alžbety, situuje dedinu do susedstva Ľubice a Vrbova a teda dokazuje, že naozaj ide o Kežmarok. Samotný kostol je v tejto listine situovaný popisom: *Foro caseorum iuxta muros situatam*.³⁵ V aktuálnom ponímaní murovaný kostol stál v severnej časti dnešného hradu a v 13. storočí nebol jediným sakrálnym objektom v Kežmarku.³⁶ Za riekou Poprad sa nachádzal kostol sv. Michala, ktorý postupne zanikol – tak ako upadala osada pri ňom. I samotný kostol sv. Alžbety neskôr zanikol, lebo pravdepodobne stratil pre prvých nemeckých osadníkov význam. Keď bol kostol darovaný križovníkom, tí si v rokoch 1368-1392 postavili tesne pri kostole obytnú budovu, ktorá bola odkrytá pri výskume hradného nádvorja. Jedna z posledných správ hovoriacich o existencii kostola sv. Alžbety pochádza z roku 1444. Ide o vizitáciu biskupa Juraja v období 40 dňového pôstu v Kežmarku v kostole sv. Kríža a v kostole sv. Alžbety.³⁷ S veľkou pravdepodobnosťou ide o posledný záznam o kostole. O 21 rokov neskôr, keď sa na podnet nového pána kežmarského hradu Imricha Zápoľského začalo s prestavbou vstupnej veže, kostol sv. Alžbety, ktorý prekážal a bol aj značne poškodený, zbúrali.

Takmer paralelne s existenciou kežmarského kostola sv. Alžbety, zaznamenávame na Spiši ešte jedno patrocínium sväteice, a to v Levoči. V súvislosti s ním disponujeme malým množstvom informácií, pretože pri požiari Levoče v roku 1550 bola zničená obrovská časť mestského archívu a ani sám kostol sa nezachoval. Počas kežmarsko-levočského boja o právo skladu ho v roku 1532 zbúrali, aby sa nestal oporou nepriateľov - ako o tom informuje Hainova kronika.³⁸ Dnes sa vo farskom kostole sv. Jakuba nachádza oltár sv. Alžbety, ktorý pravdepodobne pochádza z pôvodného kostola tejto patrónky.³⁹

Kostol sv. Alžbety vznikol v období príchodu nemeckých kolonistov, ktorí si okolo neho vytvorili osadu. Pri opevňovaní mesta ho však neintegrovali do jeho útrobov. To, že zostal za hradbami by vysvetľoval buď fakt, že strácal na svojom význame a nezodpovedal veľkosťou, či funkciou potrebám mesta, alebo sa pri ňom nachádzal špitál, ktorý bol zámerne situovaný extra muros.⁴⁰ No o existencii takéhoto špitála nie sú žiadne dokumenty.⁴¹ Jediné písomné svedectvá zachované v levočských kronikách hovoria o ďalších kostoloch, ktoré mali v čase vzniku kostola sv. Alžbety figurovať v tomto meste bol kostol sv. Ducha z konca 12. storočia,

³⁴ MARSINA, R.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*, s. 255, č. 368.

³⁵ WAGNER, C.: *Analecta scepussii sacri et profani. Pars I*. Viennae, 1773. s. 412

³⁶ PUŠKÁR, I. – PUŠKÁROVÁ, B.: *Kežmarok ako pamiatková rezervácia*. Bratislava: Tatran, 1979, s. 17.

³⁷ WAGNER, C.: *Analecta scepussii...*, s. 414

³⁸ HAIN, C.: *Zipserische oder Leütschaverische Chronica undt Zeit-beschreibung*, vyd. BAL, J. – FÖRSTER, J. – KAUFMANN, A.: *Hain Gáspár Löcsei krónikája, Löcse 1910-1913*, s. 53-54.

³⁹ Momentálne oltár prechádza reštauračnými prácami v levočských ateliéroch. Po ich skončení by súčasťou vyhodnotenia mala byť i správa so spresňujúcimi údajmi k datovaniu oltára.

⁴⁰ SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče*. Košice: Východoslovenské nakladateľstvo, 1974, s. 89.

⁴¹ Momentálne sa otázkou existencie alžbetinského špitála v Levoči podrobne zaoberá doc. Michal Slivka.

v miestach Vyšnej brány (pri ktorom by malo byť prevádzkované i xenodochium), kostol sv. Mikuláša a nakoniec kostol sv. Jána v priestoroch dnešnej železničnej stanice. Posledný z nich bol udržiavaný bratstvom na podporovanie chudobných a existoval do začiatku 18. storočia.⁴² Je otázne nakoľko by sa v stredovekom meste 13. storočia uplatnili 3 chudobince. Navyše smerom na severozápad od mesta Levoča leží dedina Dravce, so zachovaným alžbetínskym patrocíniom z druhej polovice 13. storočia tiež v podobe špitálskeho kostolíka s xenodochiom.⁴³

Inou oblasťou, kde sa od 13. storočia etabloval nemecký živel, boli banské mestá. Tu ešte viac ako kdekoľvek inde na území Slovenska zaznamenávame zakladanie patrocínií sv. Alžbety. Najmä pokiaľ ide o obdobie 14. storočia poväčšine vo forme špitálskych kostolíkov.

V Banskej Štiavnici bol v 14. storočí vybudovaný špitálsky kostol sv. Alžbety spolu s mestskou nemocnicou a chudobincou a územie okolo neho v juhovýchodnej časti mesta bolo obývané nižšími vrstvami, respektíve mestskou chudobou.⁴⁴ Hoci do mesta prichádzajú už od počiatkov 13. storočia dominikáni, vznik banskoštiavnického špitála sa nedá s určitosťou pripísať iniciatíve ich rehole. Špitál bol najpravdepodobnejšie mestskou základinou a dominikáni sa podieľali na duchovnej správe v ňom, keďže to vychádzalo z ich rehoľných povinností. Podobné špitálne kostoly sv. Alžbety datované tiež do 14. storočia sú i v Kremnici (špitál doložený v 80. rokoch 14. storočia) a Novej Bani (1391).⁴⁵

Patrocínium sv. Alžbety špitálskeho kostola patriaceho ku xenodochiu v Banskej Bystrici, predstavuje ďalší dôkaz o prítomnosti svätej patrónky v charitatívnych inštitúciách banských miest. Založenie xenodochia nie je listinne doložené a Emil Jurkovich vo svojich príspevkoch k dejinám Banskej Bystrice uvádza, že základina mohla pochádzať tak od kráľa, ako aj od jednotlivca. Prvým dokumentom spomínaným špitál v meste je pritom zámenná zmluva medzi farárom Štefanom a mešťanom Petrom Karlom z roku 1363.⁴⁶ Touto zmluvou prenechal Štefan patronátne právo nad špitálom spomínanému bohatému ťažiarovi a jeho potomstvu. Od tohto momentu je ďalší historický vývoj špitála dosť dobre zdokumentovaný. Vo svojej štúdii sa mu venuje Igor Graus.⁴⁷ Bohužiaľ, obdobie pred rokom 1363 zostáva nejasné. Vieme len toľko, že špitál bol vo svojom najstaršom období v správe far-

⁴² SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče*, s. 90.

⁴³ HUDÁK, J.: *Patrocíniá...*, s. 93.

⁴⁴ LICHNER, M.: *Banská Štiavnica. Svedectvo času*. Banská Bystrica: Harmony, 2002, s. 149. (V Štiavnici bolo i sídlo dominikánskeho rádu, ale ten sa datuje do skoršieho obdobia. Na posúdenie, či by aj on mohol mať vplyv na založenie špitálskeho kostola, je nutné preštudovať podrobnejšie archívne materiály.)

⁴⁵ Aj keď sa špitály v stredoveku častokrát označovali spoločným menom hospitale, alebo xenodochium (presne útulok pre hostí) rozoznávali stredovekí ľudia asi štyri kategórie chudobných, čomu zodpovedali viaceré formy hospicov. Patrili medzi ne: Ptochotropion (pre chudákov a nezuživých), Nosochomium (pre ťažko chorých), Orphanotrophium (pre siroty) – v rámci nich Brephotophium (pre najdúchov) a nakoniec Gerontochomium (pre nevládných starcov). HEUCLIN, J.: *Pauvreté et charité au Moyen Âge*, s. 74-79.

⁴⁶ NAGY, I.: *Príbehy z minulosti Banskej Bystrice. Výber z tvorby Emila Jurkovicha*. Banská Bystrica, 1997, s. 263-269.

⁴⁷ GRAUS, I.: „Špitál svätej Alžbety ako predmet zápasu Banskej Bystrice s Turzovsko-Fuggerovským mediarskym podnikom v prvej polovici 16. storočia.“ In: *Historický časopis*, 4, 1998, s. 557 – 578. Venuje sa najmä nesprávne datovaniu listiny Jurkovichom do roku 1303.

ského kostola Panny Márie. Môžeme sa len domnievať ako táto inštitúcia fungovala, či už po sociálnej, alebo hospodárskej stránke. Analógie nechávajú tušiť – a aj vzhľadom na jeho patróna Petra Karla možno predpokladať –, že jeho charitatívne pôsobenie mohlo byť orientované na obyvateľstvo zaoberajúce sa baníctvom,

Nielen z pohľadu dôvodov zakladania patrocínii ale aj z ikonografického je zaujímavé porovnanie medzi krajinami stredovekej Európy. V románskych krajinách jednoznačne prevláda alžbetínsky kult v dynastickej kráľovskej rovine (tak je svätá i zobrazovaná), naproti tomu v nemecky hovoriacich krajinách je vyzdvihnutá Alžbetina charitatívna činnosť, čo vyplýva z charakteru jej pôsobenia na týchto miestach. V Uhorsku a teda i v jeho severnej časti sa obidve tendencie stretávajú a vyvíjajú súběžne, čo potvrdzuje teóriu o paralelnej existencii viacerých zdrojov podieľajúcich sa na šírení kultu.

Mgr. Laura Pacindová; Katedra histórie Fakulty humanitných vied,
Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40, Banská Bystrica 974 01
(pacindova@fhv.umb.sk)

Summary

The cult of Saint Elisabeth of Hungary and her patrociniiums in Slovakia in Later Middle Ages

Laura Pacindová

Saint Elisabeth of Hungary (Thuringe) is one of the most frequently represented saints between the 13th and 16th century. Not only in the iconographic or hagiographic form, but also as a patron of more than 34 churches, chapels, or hospitals chapels. This article treats of the different factors that influenced the process of establishing of Saint Elisabeth's patrociniiums in the north part of the Hungarian kingdom in the Middle Ages. It includes also the propagation and the diffusion on her cult. One of the factors which influenced this process was the royal family of Arpad. Saint Elisabeth was a member of this royal family. For example, their influence is evident in Košice, Zvolen and Kaplná patrociniiums. Another factor, the mendicant orders are present at the territory of Hungary since the 13th century, but it hadn't very important impact to the process of foundation of Elisabeth's patrociniiums. On the other hand, the colonization of northern part of Hungarian kingdom by the Germans was incurred to a large diffusion of Saint Elisabeth's cult. The German colonists arrived to populate the territory after the invasion of Tatars and to increase authentic population and they imported, among others, religious patrons to preserve theirs owns traditions and cultures. All three factors or lines influencing the foundation of patrociniiums subsisted. Because of the missing documentation it is very difficult to determine which one is presented at given place.